

CASTRÉNISTA 2000-LUVULLE

150 VUOTTA SUOMEN KIELEN TUTKIMUSTA

PENTTI LEINO

Miten yliopisto saa uuden oppiaineen ja uuden professorin: omasta tahdostaan vai siitä huolimatta? — Milloin mitenkään; yleispätevää kaavaa ei ole. Kun nyt juhlistava professori perustettiin, yliopisto itse ei asiaa ajanut. Se vain reagoi ulkoa tulleisiin aloitteisiin, ensin penseästi ja vasta vähitellen niihin taipuen.

Viran poliittinen tausta on ilmeinen: sen avulla tavoiteltiin muutosta Suomen suuri-ruhtinaskunnan kielioioihin. Niistä sopii ajankuvaksi Keuruulla helmikuussa 1850 päivätty kirje, jonka mukana kirkonisäntä Adam Ollila lahjoitti Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle kolme ruplaa »siinä toivossa että Korkiast Kunnioitettavat päämiehet omain hyvään tarkoitustene päälle. Koittaisitten meidän pimeydestä valkeuten saatta». Kirje luettiin seuran kesäkuun kokouksessa. Näin Ollila:

»Suomalainen kansa kärsi palion puutteita meidän yleismät wirkamiehemme meidän Läänisäme olivat melken umbi Ruohtalaisia ettei me saa asioitamme milonkaan suulisesti puhua. eikä otetta wastaa oma kielisiä kirioia — Tästä olisimme me Suomalainen Kanssa suuressa toivossa vielä kerran pääseväme kuulemaan ja näkemään että Suomen Kjelikin pidetäis hänen omassa arvossaan — Te kunnisukuiset Herrat elkää tätä näin yritystä kesken heitäkö.»

Kirjeen päiväyksen ja sen lukemisen välisenä aikana oli saman vuoden huhtikuussa pidetty senaatin täysistunto, joka vaikutti olennaisesti suomen kielen asemaan. Siinä annettiin uusi sensuurikielto. Sen mukaan suomeksi sai julkaista vain sellaisia kirjoituksia, joiden tarkoituksena on uskonnollinen hartaus tai taloudellinen hyöty. Mutta samassa senaatin istunnossa esitettiin myös kirjelmä, joka sisälsi ilmoituksen, että Keisarillinen Majesteetti oli määrännyt Aleksanterin-yliopistoon asetettavaksi professorin suomen kielessä.

Sensuuriasetus oli kylmä suihku fennomaaneille. Käytännössä asetusta ei kuitenkaan parin ensimmäisen vuoden jälkeen noudatettu, ja se kumottiin virallisestikin jo vuonna 1863. Professori oli tietenkin iloinen asia.

*

Kirkonisäntä Ollilan kirje on aito ja hartaudessaan liikuttava väläys 1800-luvun puolivälin kielitilanteesta. Ruotsin suurvalta-ajoilta alkaen Suomen sivistyneistö oli hitaasti ruotsalaistunut, ja kehitys jatkui vielä pitkään senkin jälkeen, kun Haminan rauha vahvisti Suomen liittämisen Venäjään. Lopullisesti suunta kääntyi vasta puoli vuosisataa myöhemmin. Vaikka muutos tapahtui 50 vuoden viiveellä, ratkaiseva oli sittenkin vuosi 1809: Suomen saama asema Venäjän suuriruhtinaskuntana avasi tien sekä yhtenäisen suomen kielen kehittämiseksi että kansakunnan ja lopulta kansallisvaltion muodostamiselle.

Käänte ei tullut itsestään. Carl Johan Walleen, Suomen asiain komitean jäsen ja sittemmin prokuraattori, kiteytti tuoreeltaan rauhanteon jälkeen yleisen käsityksen, jota voi pitää pessimistisenä mutta tuskin perusteettomana:

»Tämä tällainen kansakunta ei oikeastaan ansaitse kansakunnan nimeä. Sillä ei ole mitään omaa, mitään tunnusmerkillistä, mikä erottaisi sen muista kansoista; se on toden teolla niin vähän kiintynyt isänmaahansa, kieleensä ja hallitukseensa, että se varmaankin perin lyhyessä ajassa on katoava ja sekaantuva valloittajiinsa, elleivät toiset asianhaarat ole sitä estämässä.»

Tiedämme, ettei Walleenin ennustus toteutunut. »Toiset asianhaarat» estivät kansakunnan katoamisen. Yksi noista asianhaaroista oli Aurora-seuran perustaminen Turkuun vuonna 1815 ja seuran ajama kansallisuusideologia. Gabriel Linsén, sittemmin professori ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran puheenjohtaja, kiteytti tulevien vuosikymmenien toimintaohjelman osoittamalla suomen kielen kehityksen tiellä olevat esteet:

»Niitä on kaksi, kummatkin niin helppoja tieltä raivata, ettei siihen vaadita juuri muuta kuin hyvää tahtoa. Ensiksi on suomi suljettu pois sivistyneiden säätyjen piireistä, toiseksi on laiminlyöty sen käyttö yleisenä kirjakielenä.»

Esteitä ryhdyttiin raivaamaan, ja vuosisadan puolivälin jälkeen työn tulokset alkoivat näkyä. Krohniin, Godenhjelmien, Järnefeltien ja monien muiden sivistyssukujen piirissä tehtiin tietoisia valintoja: kotikieleksi otettiin suomi. Sivistyneistön ja yhteisen kansan välinen kielellinen kuilu oli umpeutumassa, ja myös kirjakielen uudistaminen eteni niin, että jo 1870-luvulla suomea voitiin pitää sivistyskielenä. Kirkonisäntä Ollilan rahalahjoitus ei joutunut haaskioon.

*

Ehdottomasti merkittävin kehitykseen vaikuttanut yksittäinen tapahtuma oli Kalevalan ilmestyminen vuonna 1835.

Kalevala ei ollut menekkirja: 500 kappaleen painos riitti myyntiin runsaat kymmenen vuotta. Eikä sitä paljoakaan luettu, sillä hyvillekin suomen kielen taitajille sen kieli tuotti vaikeuksia. Mutta Kalevalasta tuli symboli, joka osoitti Suomen kansan omaleimaisuuden ja arvon. Suomi pääsi Euroopan tietoisuuteen: Kalevala käännettiin ranskaksi, ja siitä pidettiin esitelmiä ja luentoja Euroopan akateemisissa piireissä. Yhdellä iskulla harvojen haihattelulta näyttävä, fennomaniaksi naurettu suomalaisuusate muuttui vakavasti otettavaksi uudistusliikkeeksi.

▷

Yksi seuraus Kalevalan ilmestymisestä oli, että nuori lahjakkuus Matias Aleksanteri Castrén valitsi elämäntehtäväkseen suomen sukukielten tutkimuksen. Castrén myös käänsi Kalevalan ruotsiksi.

Päivälleen 150 vuotta sitten Castrén sai ensimmäisenä suomen kielen professorina nimityskirjan virkaan. Sen ojensi hänelle konsistorin istuntosalissa yliopiston kansleri, perintöruhtinas ja Venäjän tuleva keisari Aleksanteri II.

Uuden professorin toimenkuva oli selvä: hänen tuli opettaa tuleville virkamiehille suomea. Tehtävän haasteellisuutta todistaa senaikaisen ylioppilaan August Ahlqvistin tilannekuvaus vuodelta 1848: neljä viidestä ylioppilaasta ei osaa lainkaan suomea, ja »jos noin 40:ksi otamme niiden luvun, jotka selvästi sekä puhuvat ja lukevat että kirjoittavatkin äitinkieltä, niin ei taitane kenkään meitä valheen puhujiksi ja pimiän puolelta katsojiksi moittia».

Ensimmäisten 20 vuoden aikana suomen kieli oli suosittu oppiaine, ja lähes kaikki historiallis-filologisen kandidaatintutkinnon suorittaneet ottivat sen aineyhdistelmäänsä. Suosion syynä ei ollut yksinomaan aatteellinen innostus vaan sitäkin vahvempaa vaatimustason mataluus: vähimmän vaivan periaate ohjaa niin opiskelua kuin muutakin inhimillistä toimintaa. Castrénia seurannut Elias Lönnrot oli lempeä mies myös opetustyössä, ja hänen professorikaudellaan kaksi kolmesta tenttijästä sai arvosanakseen laudaturin. Lönnrotin jälkeen professoriksi tuli August Ahlqvist, ja laudaturien osuus väheni puoleen aikaisemmasta. Kun tutkinnon rakennetta muutettiin vuonna 1873, suomi jäi vapaaehtoisten aineitten ryhmään. Tällöin suomen kielen opiskelijoiden määrä romahti, osaksi senkin takia, että uudet tutkintovaatimukset edellyttivät jo muutakin kuin pelkkää kielitaitoa. Alkuvaiheen innostus oli hiipunut, ja suomen kielestä tuli normaali humanistinen oppiaine.

Samalla myös tieteenala alkoi saada omaa profiiliaan. Castrén oli loistava tiedemies, joka loi pohjaa uralilaisten ja altailaisten kielten tutkimukselle. Mutta suomen kielen tutkija hän ei ollut, eikä hän myöskään kirjoittanut suomeksi. Ja kun Castrén ehti olla professorina vain runsaan vuoden ennen varhaista kuolemaansa, hänen panoksensa yliopisto-opetukselle jäi vähäiseksi.

Elias Lönnrotin kausi suomen kielen professorina kesti kymmenen vuotta. Lönnrot loi uudissanastoa, ja hänen johdollaan valmistui mahtava Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Vaikka Lönnrotin ansiot suomen kielen kehittäjänä ovat kiistämättömät, varsinaisena kielentutkijana häntä on kuitenkin vaikea pitää.

Lönnrotin jälkeen professuuria pitkään hallinnut August Ahlqvist loi pohjaa murteen-tutkimukselle, mutta tieteenalan suunnan määrittelyssä ratkaiseva oli ilman muuta E. N. Setälän panos. Ahlqvistin jälkeen virkaan valittu Arvid Genetz siirtyi jo pari vuotta myöhemmin suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen professuuriin, ja entisen viran peri häneltä Setälä. Setälän aikana professuuri poiki uusia oppiaineita, ja samalla sen ala kaventui: suomalais-ugrilainen kielentutkimus oli jo irtautunut, ja sitä seurasivat kansanrunoudentutkimus, kansatiede, kotimainen kirjallisuus ja itämerensuomalaiset kielet. Jäljelle jäi paljas suomen kieli.

Setälä modernisoi kielihistorian tutkimuksen nuorgrammaattisten oppien mukaiseksi. Ja vuonna 1896 hän esitti tunnetun sanakirjaohjelmansa, joka on edelleenkin fennistiikan ja itse asiassa koko humanistisen alan ylivoimaisesti suurin tutkimushanke. Työsuo-rituksena se on samaa ei vain sadoissa vaan jopa tuhansissa henkilötyövuosissa mitatta-

vaa kokoluokkaa kuin suurehkon risteilyaluksen rakentaminen. Nyt Kotimaisten kielten tutkimuskeskus kirjoittaa kokoelmien pohjalta suomen murteiden sanakirjaa, jonka valmistuminen siintää jossain 2030-luvulla.

Loputtomilta tuntuvat aineistonkeruut osoittautuivat fennistiikan vahvuudeksi mutta myös heikkoudeksi. Niiden tuloksiin nojaava kielihistorian tutkimus oli alansa kärjessä. Näkökulma kieleen jäi kuitenkin yksipuoliseksi, ja kun vähäiset voimavarat sidottiin suurisuuntaisiin keruuhankkeisiin, teoreettinen ja metodinen keskustelu hiipui, eikä sitä pidetty edes tarpeellisena. Jo Setälän aikana hänen istuttamastaan tutkimusperinteestä kasvoi Iso tammi, joka tukahdutti muun kasvuston alleen. Fennistiikasta tuli normaalitiede.

*

Kohtasin itse sen 1960-luvulla. Vielä omankin sukupolveni suomen kielen opintoja hallitsi Setälä. Tentimme hänen kielioppinsa ja lauseoppinsa, ja opiskelu keskittyi kielihistoriaan. Peruskäsitteitä olivat edelleen äännelaki ja analogia, jotka Setälä oli tuonut nuorgrammaattisen koulukunnan innovaatioina suomen kielen tutkimukseen — 1890-luvulla. Totta kai paljon uutta oli tullut Setälän päivistä, mutta lähtökohdat ja päämäärät olivat pysyneet. Saimme perusteellisen filologisen koulutuksen, josta on ollut paljon hyötyä mutta joka oli auttamatta liian kapea ja sellaisenaan riittämätön. Kielitieteellinen yleissivistys oli hankittava itseopiskelun tietä.

Tuohon aikaan, 1960-luvun puolivälissä, laadittiin kansallisten tieteiden kehittämisohjelma, joka viitoitti suuntaa 1980-luvulle. Sen kielitieteelliset hankkeet keskittyivät nekin sanakirjoihin ja aineiston keruuseen. Mutta ilmassa oli jo muutoksen henkeä. Uusia oppeja etsittiin ja niitä löydettiin. Ison tammen varjosta alkoi tunkea uutta kasvustoa jopa siinä määrin, että se näyttää peittävän vanha valtapuun alleen. Äkkinäinen voisi luulla, että suomen kielen tutkimus on ajautunut hallitsemattomaan kaaokseen.

Hän olisi kuitenkin luuloineen ehdottomasti väärässä. Se, mikä näyttää kaaokselta, on tiedeyhteisön normaalia aktiviteettia, intensiivistä uuden etsimistä. Kolmen vuosikymmenen aikana käsityksemme kielestä on rikastunut, fennistiikan siteet kansainväliseen lingvistiikkaan ovat vahvistuneet, ja niiden myötä myös vanha tutkimusperinne on uudistumassa. Vaikka se on menettänyt yksinvaltansa, sen arvo ei ole hävinnyt eikä sen piirissä tehty työ ole mennyt hukkaan.

*

Ihmisyhteisöt ja niiden kulttuurit ovat sisäisesti epäyhtenäisiä, jännitteisiä, dynaamisia, kaiken aikaa muuttuvia. Sama koskee myös kieltä ja kielitiedettä.

Nykypäivän kielentutkija ei enää näe omaa tutkimuskohdettaan staattisena järjestelmänä eikä sen osasia historiallisten sattumusten lopputuloksina. Hänen harjoittamaansa kielentutkimusta voisi luonnehtia ihmistieteiden fysiikaksi. Sen näkökulmasta synkronia ja diakronia, järjestelmä ja muutos ovat erottamattomia, ja niiden yhteyden tunnustaminen ohjaa etsimään alku- ja lopputilojen asemesta niitä voimia, jotka hallitsevat järjestelmän sisäisiä suhteita, ohjaavat kielenkäyttäjää ja säätelevät kielen loputonta vaihtelua ja muuttumista. Niiden etsinnässä suomi on tieteelliseltä kannalta tärkeä kieli, koska se on ainutlaatuinen yhdistelmä suomalais-ugrilaisuutta ja eurooppalaisuutta.

▷

Suomen kielen tutkimuksella on annettavaa kansainväliselle tiedeyhteisölle. Tämä on fennistiikan juhlapuheista tuttu fraasi, mutta nyt voi liioittelematta sanoa, että se pitää paikkansa. Suomen kielen tutkijoiden nuori sukupolvi on aktiivisesti viemässä tuloksiaan maailmalle. Mutta vastaako suomen kielen tutkimus myös suomalaisen yhteiskunnan ajankohdaksiin odotuksiin?

Toisin kuin 150 vuotta sitten suomalainen virkamies puhuu suomea — tosin ei vieläkään sillä tavoin, että kansalaiset aina sitä ymmärtäisivät. Julkisessa kielenkäytössä on edelleen ongelmia; Euroopan ja koko maailman kielitilanne muuttuu; suomen kielen käyttöala on kaventumassa. Suomi siirtyy kaksikielisyydestä monikielisyyteen ja monikulttuurisuuteen. Maahanmuuttajille on annettava kunnan tilaisuus hankkia riittävä suomen kielen taito, sillä vain se suo heille täysivaltaisen osallistumisen suomalaiseen yhteiskuntaan.

Otan kuitenkin esiin vain tehtävistä vaativimman, sen jota varten useimmat yliopistojen suomen kielen laitokset on perustettu, nimittäin äidinkielen opetuksen ja opettajien koulutuksen.

Tieto- ja viestintätekniiikan läpimurto muovaa suomalaisen yhteiskunnan perusrakenteita. Se tarjoaa valtavia mahdollisuuksia, mutta samalla se haastaa maan molemmat pääkielet, sekä suomen että ruotsin, ja ennen muuta niiden käyttäjät. Kielet sinänsä eivät syrjäydy, eikä uusi teknologia vähennä niiden merkitystä, vaikka englantia valtaakin niiltä alaa. Mutta monet niiden puhujat ovat vaarassa syrjäytyä.

Pahin este uhkaa torjuttaessa on »jokainenhan äidinkieltään osaa» -asenne. Se on niin vahva, ettei sitä horjuta edes se katastrofaalinen kehitys, joka näkyy koulujärjestelmän tuotoksista ja tuloksista. Yhä useampi koulunsa päättävä on kielipuoli siinä suhteessa, ettei hänellä ole informaatioyhteiskunnan edellyttämiä viestintätaitoja. Erityisesti kirjakielen taidoista on tullut nopeasti hupeneva luonnonvara. Kukaan ei saa niitä syntymälahjanaan: kirjakieli on jokaiselle vieras kieli, eikä sen hallinta tule itsestään. Sen omaksuminen vaatii läpi kouluajan jatkuvaa, sitkeää ja pitkäjänteistä opiskelua — ja myös opiskelun ohjausta. Yliopistojen tehtävänä on huolehtia näiden ohjaajien koulutuksesta ja harjoittaa sitä tukevaa tutkimusta.

Yliopistot ovat sisällään viipaloineet äidinkielen, kirjallisuuden ja didaktiikan kunkin omaan yksikkönsä, eikä niistä yhdelläkään ole vastuuta kokonaisuudesta. Siitä kärsii sekä koulutus että sitä tukeva tutkimus. Humanististen tieteiden yhteinen ominaisuus on kertyvän tutkimustiedon alhainen jalostusaste. Sen nostaminen tuskin onnistuu, ellei raivata rakenteellisia esteitä, joita tieteenalarajat ylittävän yhteistyön eteen on kasautunut. Aina ei niiden poistamiseen riitä pelkästään löyhä verkottuminen.

Yhteistyötä ja koordinaatiota siis tarvitaan, mutta ratkaisuksi ei kuitenkaan käy tiukka ammattikoulutus ja tuotetun tutkimustiedon muokkaaminen opiskelijalle syötettäväksi pikaruuaksi. Ne eväät on pian syöty.

Humanistinen koulutus ei voi tarjota päivänkohtaisia ratkaisuja erilaisissa ammatti-tehtävissä eteen tuleviin ongelmiin. Suomen kielen maisteria ei kouluteta tarjoamalla hänelle valmista, purematta nieltävää tietoa. Sen sijaan hänestä itsestään kehitetään tiedon aktiivinen soveltaja. Perustana hänen ammattitaidolleen on syvällinen ja monipuolinen kielinäkemyks ja elävä kiinnostus kieleen.

*

Ensimmäinen suomen kielen professorin virka perustettiin nimenomaan käytännön tarpeisiin, eikä suomen kielen tutkimus voi nykyisinkään ohittaa yhteiskunnan asettamia koulutustehtäviä. Fennistiikka on kuitenkin humanistinen tiede, eikä se voi alistua pelkäksi tuotantovoimaksi. Jos niin kävisi, saataisiin saman tien heittää hyvästit suomen kielen tieteelliselle tutkimukselle. 150 vuotta se on koettanut hälventää kieltä peittävää sumuverhoa. Enää ei verho ole läpätunkematon, ja vähän kerrassaan pääsemme näkemään yhä selvemmin sen taakse.

Ihmistieteillä on pysyvä ja paljon kauaskantoisempi yhteiskunnallinen velvoite kuin ensiavun tarjoaminen kulloisenkin ajan akuutteihin ongelmiin. Niiden yhteisenä pyrkimyksenä on lisätä ihmistä, inhimillistä kulttuuria ja ihmisyhteisöjä koskevaa ymmärrystä.

Siinä työssä kielitieteellä ja kussakin maassa erityisesti sen äidinkieleen tai äidinkieliin kohdistuvalla tutkimuksella on keskeinen sija. Kieli jäsentää ihmiselle maailmaa ja hänen omaa olemassaoloaan. Siihen on kiteytynyt se sosiaalisesti ja kulttuurisesti rakentunut todellisuus, jossa hän tuntee elävänsä. Ihminen riippuu kiinni maailmassa merkitysten avulla, ja merkitykset ovat kiinnittyneet kieleen ja nimenomaan äidinkieleen. ■